

Fattiggård eller fjendeland?

DANMARKS
FORSORGS
MUSEUM

Tysklandsarbejde

AF JEPPE WICHMANN RASMUSSEN

Tidligt om morgenen d. 9. april 1940 rullede talrige tyske kampvogne over den dansk-tyske grænse og ind i Sønderjylland. Samtidig sværmede tyske bombefly højt på himlen over København, som en trussel om, hvilke konsekvenser modstand ville få. Efter få timers spredte og ulige kampe overgav den danske hær sig til den tyske overmagt. Danmark var besat af Nazityskland i fem år, frem til d. 5. maj 1945.

Konsekvenserne af besættelsen viste sig hurtigt. For mange blev det sværere at finde arbejde, og massearbejdsløshed var en realitet i isvinteren 1940-41, hvor over 30 procent af den samlede danske arbejdsstyrke stod uden job.

Arbejdsløshed var en meget alvorlig sag i det besatte Danmark. De sociale ydelser var langt lavere end i dag, og mange familier havde svært ved at klare sig

for den ringe hjælp. Flere blev nægtet retten til økonomisk støtte. En række beskæftigelsestiltag blev iværksat, som skulle sikre arbejdsløse danskere en indtægt, som ikke skulle findes i statskassen.¹

En af de nyopståede beskæftigelsesmuligheder, som sikrede flest arbejdsløse danskere beskæftigelse, kom dog fra en uventet kant. Masseudskrivning af unge tyske mænd til den tyske hær, skabte et akut tysk behov for arbejdskraft.²

Få dage inde i besættelsen blev der fra tysk side rettet henvendelse til det danske udenrigsministerium. Tyskland ønskede, at Danmark som modydelse for fortsatte leverancer af kul til den danske industri, stillede arbejdere til rådighed til brydning af kullet.³

Tyskerne forsøgte at sælge ideen om danske arbejdere i Tyskland

til den danske regering med henvisning til den voksende danske arbejdsløshed, som de mente, at regeringen måtte have et stort behov for at få løst. Den danske regering gjorde det i første omgang klart, at dette problem ville man gerne løse uden Tysklands hjælp og helst med beskæftigelsestiltag, som ikke sendte danske arbejdere ud af landet. Tyskland fastholdt dog kravet og yderligere forhandlinger resulterede i, at udenrigsministeriet accepterede at sende danskere til Tyskland, dog blev det krævet, at danske arbejdere ikke skulle beskæftiges med kulbrydning, hvis de accepterede at rejse til Tyskland for at arbejde. Det har senere vist sig at en række danskere alligevel arbejdede i kulminer under elendige forhold.⁴

I stedet bad tyskerne om 5.000-10.000 faglærte arbejdere, ho-

vedsageligt "bygningss-, metal- og landbrugsarbejdere med uddannelse (...) "⁵, som skulle overtage tyske arbejdspladser inden for disse fag, så tyske arbejdere kunne tage sig af kulbrydningen. Besættelsesmagten og samlingsregeringen blev enige om, at Danmark skulle stille 6.000 arbejdere til rådighed for besættelsesmagten.⁶ Socialministeriet understregede at tyskerne i første omgang ønskede, at de danske arbejdere rejste frivilligt til Tyskland og altså ikke blev sendt afsted under tvang.⁷

*"Under Forhandlingerne om Leveringen af tyske Kul til Danmark har man fra tysk Side fremhævet det formaalstjenlige i, at der gives danske Arbejdere mulighed for i et vist Omfang at faa Arbejde i Tyskland for paa denne maade at bidrage til at frigøre den til Fremskaffelsen af kullene nødvendige tyske Arbejdskraft."*⁸

Det blev altså understreget i cirkulæret, at danske arbejdere havde mulighed for at få beskæftigelse i Tyskland. Der var tale

om et tilbud, og cirkulæret indeholdt ingen formuleringer, der kan tolkes i retning af ufrivillig hvervning. Samtidig blev der lagt vægt på at arbejdere over 50 år ikke kunne forvente at komme i betragtning til det omtalte arbejde.⁹

At de danske tysklandsarbejdere rejste frivilligt til Tyskland har lektor i historie Therkel Stræde understreget i flere videnskabelige artikler. Stræde lægger dog også vægt på, at de økonomiske problemer og især de ledighedsproblemer, som besættelsessituationen skabte, betød, at mange af de danskere, der rejste, reelt ikke havde noget valg og påtaler dermed en form for indirekte tvang - en tvang skabt af omstændigheder. Desuden har igangværende forskning fastslået at mere end 100 danskere, der sad indespærrede på arbejdsanstalter rundt omkring i landet, lod sig hverve til tysklandsarbejde for at slippe ud af anstalterne. Her var der altså tale om en gruppe, for hvem tysklandsarbejde var lig med frihed.¹⁰

Hvervning

Samlingsregeringen og fagbevægelsen frygtede, at det ville blive svært at fremskaffe de aftalte 6.000 arbejdere og agiterede på denne baggrund i både cirkulærer og annoncer kraftigt for det samfundsgavnlige aspekt ved at påtage sig tysklandsarbejde. Fra 1940-45 rejste ca. 100.000 danskere til Tyskland. Langt de fleste med en arbejdskontrakt og løftet om mindst seks måneders beskæftigelse i hånden. 127.910 gange registrerede Statens udvandringskontor afrejser til Tyskland fra Danmark, hvor rejsens formål var arbejdsophold hos den store nabo mod syd. Afrejserne fandt sted fra maj 1940 og helt frem til april 1945. De første danske arbejdere rejste til Tyskland ca. en måned efter besættelsen af Danmark, og helt frem til 2. verdenskrigs allersidste dage var der danskere, som boede og arbejdede på tysk jord.¹¹

Tyskerne oprettede faste hvervekontorer i mange store byer, men havde også omrej-

sende hvervekontorer. I Svendborg foregik hvervningen eksempelvis på det lokale og velrenommerede Wandals hotel. Der var ikke noget fast hvervekontor i byen, men med mellemrum annonceredes der efter tysklandsarbejdere i de lokale aviser. I avisannoncerne blev der angivet en dato, hvorpå man kunne møde op på Wandalls hotel og søge beskæftigelse i Tyskland.¹²

Tysklandsarbejde løste en del af de danske beskæftigelsesproblemer, men skabte også nye problemer, især for de hjemvendte tysklandsarbejdere. Tysklandsarbejdere pralede ikke med, at de havde arbejdet i fjendeland. Danskere, som havde taget arbejde i Tyskland, blev især efter krigen, men også under, set ned på og lagt for had. Mange af dem ønskede ikke at tale om det efterfølgende, og de, der havde været i Tyskland mange gange, kunne efterfølgende have problemer med at finde arbejde i Danmark.¹³

I Tyskland arbejdede danskerne typisk på fabrikker bl.a. i rust-

ningsindustrien, de arbejdede i kulminer, som jord- og betonarbejdere, oprydningsarbejdere (især fra 1943 og frem), nogle blev buschauffører eller billettøser andre blev slagteriarbejdere. Det er for nylig blevet påvist at op imod 150 danske tysklandsarbejdere fik arbejde på IG Farbens fabrik Bunawerke, som var en del af udryddelseslejren Auschwitz.¹⁴

Hvorfor tysklandsarbejde?

Blandt de danske tysklandsarbejderne var der både faglærte og ufaglærte arbejdere, men 74 % var ufaglærte arbejdere.¹⁵ Fælles for flertallet af de danske tysklandsarbejdere var det, at deres begrundelse for at søge beskæftigelse i Tyskland bundede i problemer med at finde arbejde i Danmark. Mange tysklandsarbejdere har forklaret, at de var arbejdsløse på tidspunktet for underskrivelsen af den tyske arbejdskontrakt.¹⁶

Nazisympatier var kun sjældent en del af forklaringen på afrejser-

ne. Omtrent 2-4 % af de danske tysklandsarbejdere var nazister altså anslået maksimalt 1 ud af 25. Det var stort set den samme andel som i resten af den danske befolkning.¹⁷

Eventyrlyst er også blevet nævnt som et muligt motiv for at skrive under på tyske arbejdskontrakter, men eventyrlyst har næppe været en udbredt årsag blandt tysklandsarbejderne.¹⁸

Danskernes forhold i Tyskland

I Tyskland havde de danske arbejdere særstatus. De var på en række områder mere privilegerede end næsten alle andre fremmedarbejdere. Først og fremmest var de danske arbejdere ikke blevet tvangsudskrevet, selvom mange af dem blev udsat for pres fra a-kasser og socialkontorer, som ifølge mange tidligere tysklandsarbejdere nægtede at udbetale understøttelse til arbejdsløse, der ikke ville tage arbejde i Tyskland.¹⁹ Lønniveauet var en anelse lavere end i Danmark, hvor en jord- og betonarbejder

kunne forvente at tjene omkring 350 kr. om måneden, men langt højere end de beløb, man kunne få i understøttelse, fra a-kasser og kommuner. De danske tysklandsarbejdere havde desuden lov til at sende penge hjem til Danmark hver måned. Ugifte kunne sende 125 R-mark (ca. 250 kr.) hjem om måneden og gifte 250 R-mark. Beløbene skal ganges med 20 for at finde et beløb, der svarer nogenlunde til i dag.²⁰

Danskerne havde også mulighed for at supplere den ofte skrabede og ensartede kost, der blev serveret i arbejderlejerne, med levnedsmiddelpakker sendt hjemmefra.²¹ Levnedsmiddelpakkerne kostede 17 kr. og indeholdt 1807 g. smør, 1 kg. Fed ost, 900 g. spegepølse, 250 g. leverpostej, 500 g. kogt skinke og et stykke håndsæbe.²²

Danskerne boede ofte i baraklejligheder, hvor de måtte finde sig i at dele værelse med op til 16 personer som de aldrig havde mødt.²³

Fremmedarbejdere fra andre lande, særligt de

østeuropæiske, arbejdede under så elendige forhold, at de tåler sammenligning med livet i koncentrationslejre.²⁴ Forholdene var så utilstrækkelige, at i tusindvis af tvangsarbejdere fra de tysk-besatte områder bukkede under og døde på deres arbejdspladser eller i arbejderlejerne.²⁵

Til trods for danskerne særlige status var forholdene i Tyskland ringere, end mange af dem havde forventet, og flere danske tysklandsarbejdere rejste hjem til Danmark før kontraktudløb. Årsagerne var i reglen sygdom, utilfredshed med lønnen, forplejningen og generelle opholds- og arbejdsforhold. Der findes dog også en række eksempler på at danskere endte i koncentrationslejre for at bryde deres kontrakter, for tyveri eller for at komme med "uheldige" udtalelser, eksempelvis udtalt kritik af Adolf Hitler eller nazismen i det hele taget.²⁶ I midten af august 1940, få måneder efter de første tysklandsarbejdere var rejst afsted, var ca. 1500-1800 af de godt 11.500 danske tysk-

landsarbejdere allerede rejst hjem igen.²⁷

I takt med at krigen skred frem tabte tyskerne flere og flere slag. Troen på et tysk nederlag og en allieret sejr voksede, og modstanden mod tyskerne blev større og større. Samtidig blev det farligere at opholde sig i Tyskland, hvor allierede bombeangreb, især i de større byer, efterhånden blev en del af hverdagen. Mange danskere valgte at rejse hjem af frygt for de allierede bombeangreb. I Danmark trådte samlingsregeringen ud af kraft den 29. august 1943 efter en måned med massive uroligheder, folkestrejker og en eksplosion i omfanget af sabotagehandlinger rettet mod besættelsesmagten. Antallet af danskere, der rejste til Tyskland for at arbejde, faldt i takt med, at modstanden mod tyskerne steg, og tysklandsarbejderne stod også for skud. En holdning om at tysklandsarbejderne var landsforrædere, der faldt deres fædreland i ryggen og medvirkede til at forlænge krigen, bredte sig i den danske be-

folkning. Efter krigen sagde den senere danske statsminister Jens Otto Kragh om tysklandsarbejderne: "Det var ikke de bedste, der tog afsted."²⁸ mange var enige med ham, og hans ord forstærkede sandsynligvis modviljen. Tysklandsarbejderne var ellers både af samlingsregeringen og fagforbundene blevet opfordret til at tage af sted, men det var nu glemt, og havde man været i Tyskland for at arbejde, var det ikke noget man fortalte offentligt.

Noter

- 1 Stræde, Therkel "Fagbevægelsen og tysklandsarbejderne."
- 2 Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Olesen, Niels Wium, Sørensen, Jakob "Danmark besat - Krig og hverdag 1940-45" 3. rev. udg. 4. oplag. Udgivet Informations forlag, København 2009. S. 227-228
- 3 Stræde, Therkel "Fagbevægelsen og tysklandsarbejderne."
- 4 Buch, Annette Jacobsen. "På frivilligt tvangsarbejde i Tyskland." i: Grenaa Egnsarkiv v/Børge Kjær (red.) "Grenaa og omegn før og nu." udg. Johnsen Offset A/S. 2000. s. 72.
- 5 "Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 5-9." Se bind 8. s. 12.
- 6 "Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 5-9." Se bind 8. s. 12.
- 7 "Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 5-9." Se bind 8. s. 12.
- 8 Cirkulære fra Statens udvandringskontor, København d. 24. maj 1940."Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 5-9." bind 13. bilag til bind 8. s. 20. 1. 1-4
- 9 Cirkulære fra Statens udvandringskontor, København d. 24. maj 1940."Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 5-9." bind 13. bilag til bind 8. s. 20. 1. 1-4
- 10 Stræde, Therkel. "Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne" i Årbog for Arbejderbevægelsens historie årg. 24. 1994. s. 166 og 172
- 11 Stræde, Therkel. "Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne" i Årbog for Arbejderbevægelsens historie årg. 24. 1994. s. 166 og 172
- 12 Svendborg Avis, torsdag d. 16. april 1942, s. 21
- 13 Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Olesen, Niels Wium, Sørensen, Jakob "Danmark besat - Krig og hverdag 1940-45" 3. rev. udg. 4. oplag. Udgivet Informations forlag, København 2009. S. 229
- 14 Stræde, Therkel, Olaf Erichsen og Marius Hansen: "I røgen fra krematorierne - danske tysklandsarbejdere i Auschwitz 1943-1945" Arbejderhistorie. Nr. 2 - 2015. S. 5-41
- 15 Raun, Jytte "De fynske tysklandsarbejdere" Jyske Samlinger. 19,2 - 1992. S. 235
- 16 Raun, Jytte "De fynske tysklandsarbejdere" Jyske Samlinger. 19,2 - 1992. S. 236-237

- 17 Stræde, Therkel. "Deutschlandarbeiter" - Dänen in der deutsche Kriegswirtschaft, 1940-45" i: Herbert, Ulrich (red.) Europa und der >>Reichseinsatz<< - Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945. udg. af Klartext 1991.
- 18 Raun, Jytte "De fynske tysklandsarbejdere" Jyske Samlinger. 19,2 - 1992. S. 238
- 19 Stræde, Therkel. "Vipperød - Hamborg Retur. Danske tysklandsarbejdere i brevcensurens spejl." Siden Saxo årg. 12, nr. 1. 1995. S. 62
- 20 Stræde, Therkel. "Vipperød - Hamborg Retur. Danske tysklandsarbejdere i brevcensurens spejl." Siden Saxo årg. 12, nr. 1. 1995. S. 63
- 21 Stræde, Therkel. "Deutschlandarbeiter" - Dänen in der deutsche Kriegswirtschaft, 1940-45" i: Herbert, Ulrich (red.) Europa und der >>Reichseinsatz<< - Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945. udg. af Klartext 1991. s. 146
- 22 Raun, Jytte. De fynske tysklandsarbejdere s. 220
- 23 Stræde, Therkel. "Vipperød - Hamborg Retur. Danske tysklandsarbejdere i brevcensurens spejl." Siden Saxo årg. 12, nr. 1. 1995. S. 61 + Jansen, Henrik
- 24 Stræde, Therkel. "Deutschlandarbeiter" - Dänen in der deutsche Kriegswirtschaft, 1940-45" i: Herbert, Ulrich (red.) Europa und der >>Reichseinsatz<< - Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945. udg. af Klartext 1991. s. ????
- 25 Herbert, Ulrich. "Hitler's foreign workers - Enforced foreign labor in Germany under the third reich." Cambridge University Press 1997
- 26 Stræde, Therkel. "Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne" i Årbog for Arbejderbevægelsens historie årg. 24. 1994. s.. 166 og 172
- 27 Stræde, Therkel. "Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne" i Årbog for Arbejderbevægelsens historie årg. 24. 1994. s. 171.
- 28 Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Olesen, Niels Wium, Sørensen, Jakob "Danmark besat - Krig og hverdag 1940-45" 3. rev. udg. 4. oplag. Udgivet Informations forlag, København 2009. S. 229. 1. 26-27

Journal Nr.

(Rechts anført i Skrivelsen denne Sag vedrørende).